

віших публікаціях з історії цього періоду. Зокрема, листи Є. Чикаленка переконливо доводять, що він був відсутній у Києві із середини березня по другу половину жовтня 1917 р., а, значить, не міг виступати на засіданні Комітету Центральної Ради 22 липня 1917 р. Отже, в першому томі такого солідного видання, як "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали" (К., 1996) на с. 192 мав би бути вміщений не його портрет, а сина — Левка Чикаленка.

Не маючи можливості в короткій статті навіть означити всі теми, що порушуються в листуванні Є. Чикаленка з В. Винниченком та П. Стебницьким, варто зробити висновок про інформаційну невичерпність цих історичних джерел і висловити сподівання, що їх з інтересом прочитають усі, кого цікавить перебіг подій 1917 року в Україні та такі непересічні особистості, якими були автори листів, що друкуються нижче.

При підготовці текстів до друку в основному збережені особливості авторського написання. Адреса Є. Чикаленка вказана за фактичним місцем проживання — Перешори, хоч на конвертах і поштових штемпелях вказано: "Мардаровка", найближча до Перешор залізнична станція, де була пошта. Датовані листи в більшості випадків їх авторами. Якщо ж рік не був проставлений і встановлений за поштовим штемпелем, це оговорено в примітках, які позначаються зірочками. Листи розміщені в хронологічній послідовності за датами їх написання.

ЛИСТУВАННЯ Є. Х. ЧИКАЛЕНКА З В. К. ВИННИЧЕНКОМ ТА П. Я. СТЕБНИЦЬКИМ

№ 1

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

21 січня 1917 р.

Москва—Петроград

І так, я в Москві. Знаючи з практики, що переміна міста впливає на мою хворобу, як ліки, я виїхав сюди. І, справді, приїхав зовсім здоровий і почував себе зовсім здоровим, поки в розмові з п. профес. не пережив всього того, що пережилось за 2 1/2 роки. Тоді знов заслаб. Лікар прочитав мені з медичинського підручника, що при неврозі шлунку часто не тільки неприємності, а навіть спомини про них, викликають біль у шлунку і рвоти. От, хвороба! Навіть згадувати про неприємності не можна. Боячись цих згадок, не рішаюся заїздити до Петрограду, а днів через 10 вернусь в Київ, а там подамся в Херсонщину.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф.3, № 53054. Рукопис.

№ 2

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

8 лютого 1917 р.

Москва—Петроград

В добрий час сказати, а в поганий помовчати — мені вже значно краще стало, вже почуваю себе зовсім здоровим. Вже починаю нудитись за Києвом, але не знаю, коли зможу звідціль виїхати, бо є чутка, що поїзда не ходитимуть до 21/11. Управитель все кличе мене в Перешори, загро-

жує покинути, бо ладу не може дати, а я не можу поїхати туди! Ще ж треба і в Кононівку заїхати — повітати невістку з новонародженою дочкою, а моєю унукою. Мою "Мову" і тут цензура забракувала, отакі часи!

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53052. Рукопис.

№ 3

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

21 лютого 1917 р.

Київ—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

14-го числа мені вдалось вернутись з Москви. Приїхав я наче зовсім здоровий, побував у Кононівці, а сьогодні приїхав в Київ і вже потрохи готуюсь, щоб 1-го марта виїхати в Херсонщину. Цими днями виїде і Левко¹⁷ в Петроград, якщо добуде білета. Петрусь¹⁸ влаштувався в Лозанні і почуває себе не погано, а Вікторія¹⁹ збирається в яку-небудь санаторію в Финляндії.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53053. Рукопис.

№ 4

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

5 березня 1917 р.

Київ—Петроград

Дорогий Петре Януарієвичу!

26-го виїхав в Петроград Левко, а я досі не маю од його вістей, потішаю себе тим, що у його нема часу писати. Не одмовте сповістити мене про його. Клопочемось про організацію газети, але нема ні друкарні, ні паперу... Я якось ще держусь на ногах і піджидаю Мих. Сергієвича²⁰, щоб поїхати здати хліб, наладити якось господарство і знов вернутись сюди, бо жатва многа, а дьлателей мало. Робимо, що можем.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53055. Рукопис.

№ 5

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

20 березня 1917 р.

Перешиори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Викликав мене новий уряд здавати йому хліб і я мусів покинути газетну справу і їхати сюди. З газетою діло покинув в такому стані.

Як тільки стало відомо, що скинуто старий уряд, я зараз подав заяву, що маю відновити незаконно закриту "Раду". Але ні грошей, ні друкарні, ні паперу, ні робітників нема. Владимир Миколаєвич²¹ висловив надію, що Софія Івановна²² дозволить реалізувати частину паперів, потрібну на купівлю друкарні, а на видання газети треба добу-

вать грошей десь инде. Коли приїхав Мих. Серг., то “Т-во Підмоги”²³ рішило купити свою друкарню, в якій можна було б друкувати і газету, і книжки. А для видання газети рішили заснувати пайове т-во, по 5 т. руб. пай. Міхновський²⁴ запропонував взяти 10 паїв на 50 т. руб., але його побоялись. А тим часом, тепер газета коштуватиме щонайменше 10 т. рублів на місяць і треба мати на рік не менше 80—100 тисяч, бо на особливо велику передплату рахувати не можна; може, може за рік набереться тисяч 10 передплатників.

“Т-во Підмоги” рішило взяти два паї за гроші, а два — на рахунок арендної плати за друкарню, разом — 4 паї, книгарня — один пай, я — один, таким робом записалось 6 паїв на суму 30 т. руб. Ні Влад. Мик., ні п. професор не найшли можливим взяти паї, а увійдуть у видавниче т-во з голосами від “Т-ва Підмоги”. Влад. Мик. сказав, що тепер він не може ризикувати, бо як відберуть землю, то йому нічим буде жити, а п. професор заходився купувати під Києвом 100 десятин землі. Нарешті, рішили, що й з 30-ма тисячами можна приступати до видання газети, в надії, що ще набіжать пайщики, і вибрали комісію, яка має купити друкарню і заснувати газету. В комісію вибрано: Леонтовича (як довіреного Софії Івановни), Ніковського²⁵ (як редактора), п. професора та Науменка²⁶ (як порадників). Я напосідався, щоб назва газети була — “Нова Рада”²⁷, але п. професор напосідався, щоб дати зовсім інчу назву, щоб не було “преемственности” з “Радою”. Я не робив з цього “міністерського питання”, і сказав, що підтримуватиму газету з всякою назвою, але мені хотілося б, щоб був зв’язок нової газети з “Радою”, на яку ми покладали стільки сили, енергії, грошей і яка все-таки щось зробила в справі освідмлення українського народу. Питання з назвою зосталось не рішеним, і я другого дня виїхав в Перешори здавати хліб. Та воно й краще, що мені треба було виїздити, бо я вносив би якийсь дісонанс в справу організації нової газети... Сподіваюсь, що Ніковський та Єфремов²⁸, яким покійна “Рада” дорога так само як і мені, може одстоять “преемственность”. Мені ж, який виступав як видавець “Ради”, ніяково дуже на цьому напосідатись. Щодо напрямку нової газети, то я напосідався, щоб вона додержувалася лозунгів, на яких з’єдналась наша організація “Т.У.П.” (яку треба б переіменувати в “Т. У. Федералістів”). Щоб вона не була партійною газетою, щоб в ній могли висловлюватись і к.детствуючі українці і есерствуючі і с.-деки, які визнають федеративний устрій Росії та Автономію України. Одним словом, щоб це була газета в першу голову українська, національна, щоб вона об’єднувала всіх українців, які домагаються Автономії, свого Сейму.

Не знаю, як воно складеться, бо Влад. Мик. боїться есеровської пропаганди, а Сергій Александрович, бажаючи привернути селянство, буде на цьому напосідатись.

А тим часом наше селянство не піде на соціалізацію, чи муніпалізацію землі. Великороси, які звикли до общинної форми, може, й не протестуватимуть, а у нас всі володіють подворно, всі дрібні власники, а маса єсть середніх власників, які володіють шматками і по 100 десятин (козаки на Полтавщині та Чернігівщині), які дружно будуть виступати проти відбирання землі. А через те можливі страшенні заколоти, безладдя, які, бог зна, до чого можуть довести. На мою думку, у нас аграрне питання повинен впорядкувати наш Сейм, без участі великоросів та всяких инородців. Нехай вони, кожний по своїм звичаям, рішають самі у себе це питання.

Дуже, дуже я жалкую, що не можна мені тепер бути в Києві. Тут у мене абсолютно нічого нема. Був через зиму товарищ за хазяїна, а тепер і він іде. Не можна найти чоловіка, навіть кучера не знайду, а через те доводиться хазяїство зводити до мінімуму.

Прислухаючись тут до розмов, я рішив, що моя "Розмова про мову" ще не застарілась, а через те її треба друкувати і в невеликій кількості, не менше, як 10 т. примірників. Посилаю її Вам, трохи підправлену. Коли не знайдеться видавець, то не одмовте видати за мій кошт, а потім ми з Вами порухуємось. Ціну треба назначати невелику, аби вернулись видатки.

Ваш серцем Є. Чикаленко

ІБ України. — ІР, ф. 3, № 53056. Рукопис.

№ 6

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

2 квітня 1917 р.

Перешиори — Петроград

Сьогодні Великдень, я вільний, то й сів за листа до Вас, любий Петре Януаровичу. Якось листи наші розминаються, і я по Ваших запитаннях не згадаю — чи я Вам вже відповів, чи ні, а через те, може, щось промину, або відповім двічі. До того, я сими днями писав листи до Ніковського, Єфремова, Леонтовича (все в справі газети) та відповідав Федору Кондратовичу²⁹ та Винниченкові, то тепер і зовсім сплуталось все в голові. Попробую, все-таки, дивлячись у Ваш останній (16/III) лист, написати Вам відповідь.

Настрій у мене такий же мінорний, як і у Вас, а може ще й гірший, бо мені навіть не хотілось їхати на Тупівський з'їзд і не хочеться їхати на загальноукраїнський. Я рішучо нездатний, по своїй вдачі, до широкого, публічного життя, до змагань, до одстоювання публічно своїх думок, і присутність моя нікому не потрібна, а мені — шкодлива, бо там я, певне, знов ослабну. Ви хочете себе здати в архів, а я вже й здав, сказавши: "Нині отпускаєши..."

А от треба було б мені бути в Києві для газети. Так принаймні кажуть Ніковський з Єфремовим, бо вони не зладять з п. професором, він же тепер помолодчав і йде вкупі з молодшими; так само як він робив і в 1905-07 роках, але я не маю вже ні сили, ні охоти входити в конфлікти, в суперечки. Я це ще міг робити, коли ми жили гуртками, в підпольї, а коли тепер доведеться змагатись голосно, то до цього я абсолютно нездатний. Нехай іде, як іде, аби тільки була газета, яку я можу тільки підпирати грішми, скільки зможу. Але боюсь я отих широких замірів... мало не самостійної України. Ми тільки перелякаємо великоросів в центрі і своїх ольстерців; вже є й приклади. Вже в Київському виконавчому комітеті с. д. кацап та один жид підняли гвалт з powodu замірів українців посилати депутацію до Петербургу³⁰. Кадети про автономію України мовчать і вони, очевидно, будуть проти неї; взагалі проти неї будуть всі, крім свідомих українців, яких тільки купка. Ну, нехай ще підтримають наші домагання іногородці, а все-таки на "Учред. Собранні" більшість буде проти автономії України, я в цьому глибоко певний. Я боюсь навіть більшого — що ми не зможемо здійснити націоналізації школи та інституцій. Народ наш, за незначними винятками, не надає цьому ваги і обстоювати цього не буде, йому аби землячка! Тепер тільки й мова про це, а найпильніше її підтримують жида, щоб одвернути побоювання людей, що при рівноправ'ї вони скуплять всі землі та заставляють мужиків себе в руки цілувати, як це робиться в Галичині. "Рівноправіє" взагалі перелякало селян, вони бояться, що тепер жида посядуть їх і стараються підтримувати юдофобів, які їх мають оборонити від жидівського панування, а жида кажуть, що на "Учред. Собранні" — "ми вам землячку оддамо". При такій ситуації навряд чи наші селяне будуть підтримувати

свої національні потреби. В результаті ми можемо отримати тільки приватну школу та пресу. До зібрання "Установчих Зборів" навряд чи ми зможемо завести свою школу, бо в земствах свідомих українців незначна частина, та й взагалі, ми не підготовлені — нема ні учителів, ні підручників і т. д.

Але ще більше я боюсь того, що, може, до "Установчих Зборів" ми й не доживемо. Цілком можливо, що німець прорве і розгромить, бо тепер солдати табунами тікають з фронту, бо вважають, що до 15/IV за це їм карі не буде; крім того, непорядки в далекім тилу не покращали, а може й погіршали.

А коли німець почне здійснювати заміри Бісмарка, то Україну обернуть в руїну, як і під час боротьби Польщі з Московією. Тоді наші втікачі заселили пустопорожню Слобідщину, а тепер подадуться вже в Сибір, а свою землю покинуть німцями... От сього я боюсь! Може страхи мої й даремні, але я ночі не сплю та думаю про се, бо мені самому доведеться щось робити — чи тікати, чи тут сидіти. Я рішив було ліквідувати своє господарство, але волосний комісар підняв гвалт, кажучи, що це сколотить весь народ. А комісар той (вибраний селянами) найпаскудніша людина на всю волость — бувший поліціянт, навіть, кажуть, що був катом, але селяне вибрали його, сподіваючись, що він оборонить їх від жидів та добуде землі.

Покинути господарство не маю на кого. Але, як здам хліб та найму землю під випас казенного скоту, то таки ліквідую господарство, бо тепер його тягти — ціла мука. Перше, якийсь страх був, який ще здержував селян, а тепер же вони крадуть, розтягають, нікого не боячись. Вся ж наша держава злодійська — від царя до мужика, за нікчемними винятками; все царським режимом здеморалізовано до самого споду, загнилось до дна, і не знаю хто і що зможе дезенфікувати цю гнилятину. Хіба вже після "руїни" воскресне наш народ. Я колись давно, давно написав був Вам скарги на наш народ і ліки на нього*, і Ви мого листа віддали мені на схову. Здається, тепер ті ліки наближаються і, може, врятують його, а без них він пропащий. Треба Вам сказати, що про ці ліки тепер голосно говорять самі люди з розпачу на своїх сусідів... Виходить, що Ви не стояли близько до правдивої лінії, пишучи Ваші статті..., а я стояв і стою ближче! Але, на жаль, Україна зальється кров'ю і повернеться в руїну, якої я, певне, не переживу...**

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53057. Рукопис.

№ 7

Лист В. К. Винниченка до Є. Х. Чикаленка

17 квітня 1917 р.

Київ—Перешири

Дорогий Євгенію Харламповичу!

Простіть, ради бога, що так довго не відповідав Вам. Але так занятий з ранку до пізнього вечора, так зтомлююсь, що не можу навіть написати картку. Думаю, що далі трохи легше буде. — Чи Ви знаєте, що Вас вибрано до Центр. Ради? Чи знаєте, що виставляється Ваша кандидатура на комісара по Херс. губ.? Як Ви до цього ставитеся? Страшенно мені

* В тексті: "нього".

** На полях автором листа дописано: "Я послав Вам свою "Розмову про мову", але відповіді ще не маю".

шкода було, що Ви не були в Києві під час з'їздів. І шкода, і досада, і образа. Коли Ви приїдете? "Рада" стоїть поганенько. Нема хазяїна. Треба б її підняти, поставити на ноги. Чи Вам посилають її? Тут усі такі тепер очманілі, що й це може статись. — Свою газету скажу посилати Вам з завтрашнього дня, — хоч Ви й не любите есдеків, але, може, все ж таки цікаво буде часом почитати, що вони пишуть. Наша газета ("Робітничка газета") стоїть трохи краще, виходить акуратно, розходиться до 15 тисяч і набуває потрохи передплатників. Але в нас бракує грошей. Ми починали з 300 р. в кишені. А газета щоденна, діло тисячне. Коли б нам гроші, ми б випускали й розповсюджували не менше 30 тисяч примірників. — А у Вас там, мабуть, тепер гарно, тепло? Тут холод скажений, доходить до морозів. Аж затопили сьогодні. — Дякую дуже за дозвіл жити. Мефодій Іванович³¹ боїться, що буде в квартирі шумно (бо й Левко ще житиме) і хоче виїхати та не знає, як Ви на це подивитесь. Він говорив про це. А я боюсь, що нам треба виїхати, бо як приїжджатимете, то комусь (Левкові або мені) прийдеється шукати собі помешкання. Звичайно, не Левкові, а мені. Ну, та це річ другорядна. Коли ж Ви вже приїдете? Страшенно скучив за Вами. А поговорити є про що.

Р. Я.³² сердечно вітає Вас і Ю. М.³³ Чи одержала Ю. М. листа від Р. Я., написаного з Києва вже?

НБ України. — IP, ф. 44, № 298. Рукопис.

№ 8

Лист Є. Х. Чикаленка до В. К. Винниченка

19 квітня 1917 р.

Переїзори—Київ

Я ніяк, голубе, не ремствував на Вас, що не відповідаєте мені, бо добре знав, що Ви так заняті, що не маєте часу і вгору глянути, і лисину свою почухати (таки вколов Вас!). Я сам знаю по собі. Я зайнятий від світання до смеркання і листи пишу тільки тоді, коли йде дощ, а Вам і погода не дає пільги, бо Ваша робота хатня. На з'їзд мені і цікаво було дуже і боявся поїхати, бо певний був, що заслабну там. Я писав Вам у якомусь листі, здається, ще в Москву, що, просто, болів душею від виступів всяких Мух, Пулемьотів та Іванів Воїнів. В минулий час сиділи вони по своїх кутках, бавились в мистецтво та в іншу дурницю, а як прийшов час войовничий, то вони виступили з демагогічними прийомами, яких я переносити не можу органічно. Та взагалі, певне, через хворобу у мене в Києві був такий пригнічений настрій, що я радий був, коли мене покликав новий уряд здавати хліб та наймати землю під випас і я мусів швидче їхати в село. Я ясно побачив, що нездатний я до публічних виступів, до прилюдної оборони своїх думок; що я ще щось значив у тісному гурточку, де мене всі близько знали і я всіх знав. Я писав Вам, що кандидатуру мою в Ц. Р. провалили, я ще більше упевнився в тому, що я вже свою роль відіграв, зробив все, що міг, сказав все, що знав, і тепер пора мені вже на спокій. Що мене вибрано в Ц. Р. уперше довідався з Вашого листа, бо ніхто мені цього не писав, а в "Н. Раді" цього не вчитав, бо доходить вона до мене дуже неакуратно — часом підряд ч. ч. двох, трьох не одбираю, а про з'їзд і жодного числа не дістав; десь в дорозі зачитують почтарі. Я навіть не знав — чи виходить "Робітничка газета" і прохав Вас вислати перше число. Чомусь і в "Н. Раді" не бачу обмінної оповістки — чи Ви не хочете там оповіщатись, чи Вас не хочуть? — не розумію.

Приїхавши в село, я почав потрохи видужувати і вже останні дні почував себе зовсім здоровим, але мене знов зхвилювала справа з Міхновським³⁴, про яку Ви вже, певне, знаєте з листа мого до Сергія Олександровича. Обурює мене отся нахабність, безсоромність людська.

Видимо, хоче зректися своїх слів, своєї тактики, якої тримався з 1905 року, і свій бруд звалити на мене. Я прошу Вас не відмовитись бути судцем разом з Сергієм Олек., бо Ви обидва мене знаєте і Вам обом не бай-дуже до мого доброго імені, а я сам пасую перед нахабством. Коли викличете мене на суд, то мушу зараз приїхати, але на той час треба, щоби сюди приїхав Левко, бо я досі не здав хліба і не наняв землі і не маю кому доручити сього. Та хоч би й був якийсь новий чоловік, то він нічого сам не зробить. Ото ж, коли назначено буде суд, то нехай Левко приїздить сюди мене оповістити і я, давши йому інструкції по господарству, виїду в Київ. Очевидно, в справах урядових зосталось те саме безладдя, що й було: викликали мене місяць тому назад, а й досі нічого зо мною не зробили, тільки морочуть мені голову телеграмами і держуть тут прив'язаним. Не знаю, чи писав я Вам про те, що я рішив було всю худобу продати і ліквідувати господарство та виїхати в Київ, але новий уряд не дозволив, щоб не колотить, не лякати народу. Тепер я ліквідую потрошки — що базара що-небудь продаю — по одній, по дві штуки, щоб на зиму вже нічого не зосталось. Та й хто знає, чи доведеться досидіти тут до зими? Можливо, що німці випруть і зроблять з нашого краю руїну. А коли німець не прийде, то поки “Установчі збори” порішать аграрне питання, тут люде порозбірають все. Я Левкові описував, як до мене перешоряне приходили ділити землю. У мене з їхніми делегатами скінчилось тим, що я землі не дав і ми, розцілувавшись, розійшлись. А по інших селах скінчилось пролиттям крові; цілком можливо, що, коли до мене прийдуть удруге ділити землю, то вже поцілунками не скінчиться. Краще вже скоріше все збути та виїхати, але нема на кого покинуть посівів та того господарства, що ще зосталось.

Якщо я й переїду в Київ, то, думаю, ми якось помістимось в домі, виселивши Мефодія Івановича. А коли йому й тепер дуже шумно, то нехай собі виїздить. Коли Левко не вважає можливим цього сказати йому, то нехай напише мені, а я вже напишу Мефодію Івановичу. Ю. Миколаєвна листа від Роз. Яковлевни не діставала, вона все збирається в Київ, бо тут боїться розрухів, але не може покинути мене, бо у нас зовсім нема прислуги — одна заміж вийшла, а друга — лежить слаба. Я й не знав, що Левко оселився в Києві і писав йому в Петербург і в Кононівку. Цілую Вас всіх трьох і прошу не шукати квартири.

Ваш Є. Чикаленко

ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 11—12 зв. Рукопис.

№ 9

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

23 квітня 1917 р.

Переиори — Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Мабуть з місяць тому назад я послав Вам заказною бандеролью свою “Розмову про мову”, прохаючи Вас найти видавця, або видать її на мій кошт. Досі від Вас про це не маю ніякої відповіді; взагалі, не маю від Вас листів після 17/IV. Коли “Розмову” вважаєте не відповідною часові, то верніть з примітками, і я перероблю, а коли не багато змінять, то не одмовте самі зредактирувати. Не знаю, напевне, де Левко, тому пишу на Вашу адресу.

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53058. Рукопис.

5 травня 1917 р.

Петроград—Переиори
Б. Спасская, 11, кв. 37

Дорогий Євгене Харламповичу!

Справді, я таки винен перед Вами, але дуже було трудно останній час: і в роботу запрягся — то брошюри, то записки всякі складав, — та й настрій, коли хочете, дуже паскудний був і зовсім не сприяв листуванню. Воно тепер з настроєм ще гірше, бо просвітку ще менше, і на очі насувається видима руїна всієї держави разом із нами, але часу більше, от я й пишу до Вас.

“Розмову” Вашу одразу, як я дістав, т-во пустило в друк. Отже, вона вийде тут, в серії видань благод. т-ва, лиш не знаю, коли саме, бо друкарська техніка тепер трудна, а людей коло цього діла зовсім немає. Баліцький³⁵ поїхав до Дорошенка³⁶ в повітові комісари, а всі справи покинув на Голоскевича³⁷, якому і так скрутно з роботою. Як тільки буде вже чиста, виправлена коректура, то я Вам пришлю відбитку. Отже, не турбуйтеся, брошюра буде тут.

Як же Ви там живете? Як миритесь з “товаришами”-селянами? Чи ще не почали ділити Вашу земельку? На Київському з’їзді таки постановило селянство позабирати все у панів без викупу, а зараз щось наче схоже до націоналізації приймають. Ну, та Вам од того нелегше — чи буде націоналізація чи індивідуалізація...

Що будете робити літом, і де будете перебувати? — Вашого Левка тут немає, — недавно ще він був в Києві, виступав на з’їздах від укр. с.-д. Не знаю, чи й приїде сюди: вже ж, власне, нема чого йому їхати, бо університет припинив свою роботу.

Загальні справи не веселять. Вас вони повинні б веселити, бо Ви ж все собі міркували про найкращу комбінацію, щоб “німців — на заході, а нас — тут”. Отже, на Ваше і вийшло. Але, на мою думку, доброго з того мало. Все подерлось на шмаття, і як його тепер ні латати, нічого, мабуть, вже не буде. Суне невдержима анархія. У нас ще більше і довше держатиметься лад, як де, — бо ми ж культурніші, — але і наш люд, врешті, піде за рухом, коли знов-таки не спинить яка зверхня сила. Тою силою може бути або свій диктатор, або знову варяг — проханий чи непроханий, то все одно...

А в загальній руїні — і наша руїна, бо штучними способами нашої справи добре не поставити. Я все ж думаю, що моя лінія світогляду була правильна, — і як би наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми — з нашим народом і військом — визволили б оту здорову, дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами — абсолютистами і максималістами — в болото. Та тепер вже пізно. Має бути вже щось нове — і якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люди, і теж якісь чужі і далекі...

“Нової Ради” не одержую, бачу випадково у людей. Це ще не газета, очевидно, трудно тепер вести цю справу. Далеко краще ведеться Винниченкова “Робітничка газета”.

Київський максималізм мені теж не до душі, та не так максималізм, як просто політична сліпота і зарозумілість. Обгорнувся професор якимись безграмотними земляками, які розсилають за його підписом досить недотепні універсали...

Далеко інтересніша та частина нашого руху, що виявляється в війську та селянстві, але й з неї без розумного керування політично вихованих людей буде лиш хаос.

Отакі, як бачите, настрої у мене за останній час. Сама кислота, — якби ми з Вами узялись виробляти кислоту в компанії, — Ви шлунком, а я психикою, — то при теперішній дорожнечі заробили б великі гроші...

Не уявляю собі, до чого при таких умовах приложити руки. А доведеться ставити це питання практично, бо все ж переїзд з Петербургу до Києва має бути: моя інституція, як і всі російські урядові інституції, потроху розсипається...

Ну, будьте здоровенькі. Пишіть коли.

Ваш П. Стебницький

P.S. З доручення Правління, посилаю Вам бандеролею рукопис про силосування. Не відмовте прочитати і дати рецензію, — чи варте воно тепер друку.

НБ України. — ІР, ф. 44, № 826. Рукопис.

№ 11

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

12 травня 1917 р.

Перешори—Петроград

Вчора дістав, нарешті, від Вас листа, дорогий Петре Януаровичу! Бачу, що настрої у Вас не покращав, а я махнув на все рукою і якимось заспокоївся, а через те і поздоровшав так, що почуваю себе так як і до початку війни. Так наче моя хвороба щезла разом з старим урядом. Про свої переживання я почасти писав Вам, а більше писав до Левка, наказуючи йому й Вам давати перечитувати, але Левко так замотався, що я тільки з сторони довідався, що він оселився в Києві і став настоящим "товаришом"; листів тих моїх він не отримав і я не знаю що з ними. А шкода! Бо мемуарів я тепер не веду, а в листах тих був цікавий сучасний матеріал. З селянами, як тут, так і в Кононівці, раз у раз у мене були не ворожі відносини, бо я держався принципу — сам живи і людям давай жити, а через те скількома нападами продавав їм по кавалку землі, то земельного голоду ні тут, ні там нема й досі. Тепер, коли багато люду пішло на війну, то й у їх позоставалось багато незасяяної своєї землі, а, значить, не повинно у їх бути апетиту до моєї землі. Проте після одеського селянського з'їзду, на якому с-р-и провели свої резолюції і радили зараз же поодібрати незасяяні землі, перешоряне прийшли до мене, швидче за порадою, ніж з наміром забрати землю. Я умовив їх не робити сваволі, поки земельне питання не вирішиться законом. Але кругом пішло безладдя, самочинний захват панських земель, в результаті — зменшення площі посіву, бо пани бояться сіяти, а люде не мають з ким і чим обробити та засіяти. До того ще й морози та посуха вдарили і — в перспективі неврожай, а може й голод. Питаєте мене — які мої плани на літо? Я тепер не знаю, що зо мною завтра буде, а не то що за місяць. Досі я був зайнятий здачою пшениці, молотьбою (та здачою) кукурузи, а тепер вже вільний, бо робочих не маю, скотину майже всю збув, а більшу частину землі здав казні під випас скоту. Можна було б і їхати кудись, якби було на кого покинуть хату та те мізерне господарство, яке зосталось коло хати, але тепер не можу знайти людини, якій би це все можна було довірити. Та й куди їхати? В Київ мені не хочеться, бо, напевне, там заслабну. Я вважаю, що я вже вийшов в тіраж і потішаю себе тим, що замість мене в такий відповідальний час працює син. Може він здатніший за мене і більше принесе користі, як я. Я абсолютно не почуваю себе здатним до публічних виступів, до привселюдної оборони своїх

думок. Я, може, був колись корисний, яко "муж совѣта", як людина, яка гуртувала купку людей, що вела газету, яка тоді здавалась багатом мало-потрібною і за якою тепер всі признають величезну роллю в ділі національного освідомлення народу. А тепер я ні до чого нездатний. Сижу собі в селі, читаю три укр. щоденні газети і тішуся тим, що укр. рух приймає такі широкі розміри, і що в сьому єсть і моя крапля праці. Але за будуще боюсь, власне, за близьке, а не далеке. Що український народ добьється автономії, я в тому певний, але питання — коли? Думається мені, що на цьому Учред. Собранії кацапи та наші ольстерці всіма силами будуть упиратись, щоб не дати автономії, і нам можуть допомогти тільки инородці та земельне питання. Наші селяне такі байдужі до національного питання, гаряче обстоюють автономію України, щоб не пустити кацапів оселитись на наших землях. Так само, як кацапи, тепер вже вигонять "халтов", що купили землі від Крест. банка в Кацапії. Про це єсть відомости і в "Н.Раді", і наші херсонські переселенці теж пишуть з Самарщини. Таким чином, хоч відберуть від мене землю, а все єсть потіха в тім, що земля виборе автономію. Про засіб до життя я не турбуюсь — коли нічого не дадуть за землю, то я вже заручився посадою коректора в "Н. Раді", а ще маю дім та осадьбу в Криму, то якоесь проживу. А Вам журитись нема чого, бо Ви не зробились землевласником, а хати не одберуть. Крім того, коли видобудуть посаду українського міністра при Центральному урядові, то, певне, Вас прохатимуть, я, принаймні, Вам від тепер протезірую, чи агітую за Вас.

Щодо моєї "Розмови", то тепер, коли так розгорнулись події, вона мені вже здається застарілою; тепер вже здається анахронізмом когось переконувати в потребі своєї мови в школі, суді, пресі і т. д. А тим часом оті всі постанови на з'їздах, то все діло агітації інтелігентів, а не результат свідомости мас, то може це видання "Розмови" і розійдеться ще.

Рукопис про сілосування прочитаю, хоч при земельному достаткові, який має бути у селян, про це мова передчасна, але нехай..., коли написано добре.

Чому Ви не дістаєте, як пишете, "Н.Ради?" А. Гнатовичу³⁸ — привіт.

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53059. Рукопис.

№ 12

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

15 червня 1917 р.

Перешори—Петроград

Сердечно дякую, дорогий Петре Януаровичу, за "Розмову". Друкарських помилок я в ній не найшов, але треба було дещо змінити, дещо додати; та так вже й буде!

Не одмовте розпорядитись, щоб мені вислали на Мардаровку 100 примірників. Я ще тут довго думаю сидіти, бо почався сінокіс, а там жнива і т. д., а управителя нема. Та таки й не охота їхати в Київ. Цікаво, яка Ваша думка про Універсал? Я гадаю, що треба було перше широко ознайомити село з автономією, а тепер може вийти пшик! Треба книжечок про автономію та лекторів, агітаторів, бо ще мало люде газет читають. Пишіть.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53060. Рукопис.

16 червня 1917 р.

Перешиори—Київ

Дорогий Владими́ре Кириловичу!

Хоч я й маю часу досить, щоб написати до Вас, а якось не пишеться, бо знаю, що Вам тепер не до листування і не до читання пустопорожніх листів. До того ще й почуваю, і навіть добре знаю, що Ви дивитесь на мене, як на дезертира, який покинув фронт в самий гарячий час. Але повірте, голубе, моїм словам — я не дезертир, а інвалід. Я завжди був мало здатний до систематичної праці, а після своєї хвороби став зовсім ні до чого нездатний і ніякої роботи, ніякої користі з мене в Києві не було б; я лежав би хворий, живучи на дієті, яким Ви мене бачили в Москві, а тут я вже оклигав і почуваю себе здатним, хоч гостро переживати все, що діється на світі. От, наприклад, прочитавши Універсал Ц. Ради, я ніяк не можу заспокоїтись і все його обмірковую, і гостро він мене муляє. Я боюсь, щоб він не зостався тільки історичним документом, правда, величезної ваги. Боюсь, щоб не скінчилась справа з ним пшиком. Ви живете, як в чаду, під настроєм, який Вам дають всякі з'їзди — селянські, військові, учительські, але по них не можна мати справжнього уявлення про справжнє селянство. З'їзди складаються з одиниць, найкращих елементів села, а до того ці елементи шліфуються на самих з'їздах і яскраво одрізняються від селянської маси. Селянство темне, ніякого поняття не має про автономію; часто-густо ним керують бувші урядники, жандарми, ще недавні хабарники та злодії. Перше, ніж виступати з Універсалом, треба було широко ознайомити селянство з автономією, розіславши по всіх сільських управах брошюрки про автономію, а по змозі і живих людей, які влаштували б віча, відчити, пояснення і т. д., як це роблять росіяне. Кадети, принаймні одеський комітет, розсилають скрізь свою програму і агітаторів, які вербують членів. Рядове селянство, правда, не дуже хилиться до тої програми, бо аграрна програма кадетська його не задовольняє, а gros-бауери та панки, що мають шматочки землі більші за трудову норму, з захопленням ставляться до обіцянки залишити за ними їхню приватну власність. Євреї теж гаряче агітують за кадетську програму, боячись, що автономна Україна, чого доброго, випре їх.

Отож, треба й нам всіма способами ознайомлювати широкі маси з поняттям про автономію. Треба запевняти, що нікого випирать українці не думають, треба довести, що земельне питання найкраще впорядкується при автономії, що тоді чужинці не переселятимуться на наші землі. Для цього треба брошюри про автономію розіслати по всіх сільських управах, а коли можна, то порозсилать і людей, які живим словом пояснили б всі питання, які виникають у зв'язку з автономією України. Без цього "Універсал" не матиме практичного, життєвого значіння, а тільки історичне та принципіальне. Про це саме я пишу й Грушевському.

Хотілося б мені побачитися з Вами, побачити, як Ви кипите, як у казані, порадіти, що Вас не тільки не закидають бовтунами, як Ви сподівались, а роблять Вам навіть овації, на всіх з'їздах вибирають в президіуми.

За "Р. газету" дуже дякую, і коли приїду до Києва, то сторлицю верну передплату. Але, мабуть, я раніше осени не приїду в Київ, бо треба ж зібрати, змолотити і здать в казну хліб, а управителя не маю, а хоч би й був, то нова людина не зможе в теперішніх умовах орієнтуватись. Ви теж, мабуть, не зможете приїхати сюди, хоч Вам треба було б на якийсь час виїхати, перепочити, щоб не перетомитись до краю. Хотів би й Розалію Яковлевну побачити, але й вона, певне, не зможе

вирватись, щоб подихати степовим повітрям. Ю. М., нарешті, рішилась покинути на якийсь час своє куряче господарство і їде до Києва та в Переяслав та в Лубні навідять родичів своїх. Цілую Вас міцно, а Р. Яковлевні — руку.

Ваш Є. Чикаленко

ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 15—16 зв. Рукопис.

¹ Чикаленко Є. Спогади. 1861—1907. — Львів: Діло, 1925. — Ч. I. — 172 с.; Ч. II. — 139 с.; Ч. III (Львів; Діло, 1926). — 130 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Львів: Червона калина, 1931. — 496 с.; Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. З додатком іменного покажчика до перших 3-х книжок “Спогадів”, вид. спілкою “Діло” і до “Уривка з моїх споминів”. — Прага, 1932. — 56 с.

² Чикаленко Є. Щоденники (1918—1919) / Передмова і підготовка до друку Ф. Погребенника // Україна. — 1992. — № 1. — С. 13—15; № 2. — С. 13—16; Слово і час. — 1993. — № 10. — С. 30—35; № 11. — С. 67—77; № 12. — С. 68—78; 1994. — № 1. — С. 73—82; № 2. — С. 96—100.

³ Міяковський В. Листи С. Єфремова до Є. Чикаленка / Ред. М. Антоновича // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен. — 1973. — № 3—4; 1974. — № 1—3; 1975. — № 1—2, № 3—4; Погребенник Ф. Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка // Сучасність. — Мюнхен; Нью-Джерсі, 1991. — С. 147—154; Абросямова С., Мицик Ю. Спільна праця на загальну користь України (Листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького) // Київська старовина. — 1996. — № 1. — С. 30—39; Миронець Н. З турботою про українську культуру (Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком) // Українське слово. — 1995. — ЧЧ. 41, 43, 45, 47, 49, 51; 1996. — ЧЧ. 1, 3, 5, 7, 9; Миронець Н. Чи знайдуться ті, що піднімуть національну справу (Листи В. Леонтовича до Є. Чикаленка) // Там же. — 1996. — Ч. 37.

⁴ НБ України. — IP, ф. 3, № 53059.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 15—16 зв.

⁶ Там же, арк. 11—12 зв.

⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матер. У 2 т. — Т. I. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 46.

⁸ НБ України. — IP, ф. 44, № 300.

⁹ Там же, ф. 3, № 53077.

¹⁰ Там же, № 53064.

¹¹ Там же, ф. 44, № 827.

¹² Там же, № 830.

¹³ Там же, № 829.

¹⁴ Там же, № 826.

¹⁵ Там же, № 827.

¹⁶ Там же, ф. 3, № 53059.

¹⁷ Чикаленко Левко (1888—1965) — син Є. Чикаленка, археолог, член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), член Української Центральної Ради (УЦР), її секретар, член Малої Ради.

¹⁸ Чикаленко Петро (1892—1928) — син Є. Чикаленка, в червні 1917 р. був призначений начальником міліції м. Канева.

¹⁹ Чикаленко Вікторія — дочка Є. Чикаленка.

²⁰ Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — визначний український історик, публіцист, громадський і політичний діяч, голова УЦР.

²¹ Леонтович Володимир Миколайович (1866—1933) — громадський діяч і письменник (літ. псевдонім В. Левенко), член київської Старої громади і Товариства українських поступовців (ТУП), співзасновник і видавець газети “Громадська думка” (1906), наступницею якої стала “Рада” (1906—1914). Племінник дружини відомого підприємця і мецената Василя Федоровича Симиренка (1835—1915), якому той довірив вести переговори про використання коштів, виділених на добродійні цілі. Від Союзу українських автономістів-федералістів був обраний до УЦР.

²² Софія Іванівна — вдова і спадкоємиця В. Ф. Симиренка.

²³ Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці (Т-во прихильників української науки, літератури і штуки), засноване у Львові в 1904 р. з ініціативи М. Грушевського та І. Груша, об'єднувало науковців, письменників і митців з усіх українських земель та популяризувало їхні твори. Очолював М. Грушевський. У 1917 р. — В. Леонтович.

²⁴ Міхновський Микола Іванович (1873—1924) — адвокат, громадський і політичний діяч, публіцист, один з організаторів Революційної української партії (РУП), а потім Української народної партії (УНП), обстоював ідею самостійної Української держави та утворення української національної армії вже на початку революції 1917 р., був організатором Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, ініціатором повстання полуботківців у Києві.

²⁵ Ніковський Андрій Васильович (1885—1942) — громадський і політичний діяч, член Української радикально-демократичної партії (УРДП), ТУПу, а

потім Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), літературознавець і журналіст. Редактор газет "Рада" (1913—1914), "Нова Рада" (1917—1919). В 1917 р. — член Київського виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, член УЦР.

²⁶ Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — громадський і педагогічний діяч, літературознавець, етнограф, філолог. З 1893 р. — редактор "Киевской старины". В 1917 р. — куратор Київської шкільної округи, 15 березня обраний заступником голови УЦР.

²⁷ Газета "Нова Рада" почала виходити в березні 1917 р. і стала наступницею газети "Рада" (1906—1914), видавцем якої був Є. Чикаленко.

²⁸ Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — громадський і політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик літератури. Член УЦР, заступник її голови, генеральний секретар міжнародних справ. Був членом багатьох політичних організацій, зокрема, Української демократично-радикальної партії, яка з його ініціативи перетворилася на УПСФ. Один з її лідерів, один з керівників видавництва "Вік" (1895—1918 рр.).

²⁹ Очевидно, мається на увазі Вовк Федір Кіндратович (1847—1918) — визначний антрополог, етнограф і археолог, доктор антропології і етнографії Петроградського університету, вчитель Левка Чикаленка.

³⁰ Про це писав Є. Чикаленкові В. Леонтович у листі від 23.03.1917 (див.: "Українське слово". — 1996, 19 верес. — С. 12).

³¹ Павловський Мефодій Іванович (1877—1957) — журналіст, кооперативний і громадський діяч, секретар редакцій газет "Громадська думка" і "Рада". В листі від 16.05.1917 р. він писав Є. Чикаленкові: "В Вашій господі на Благовіщенській улиці гуде тепер як в уліку. Вол. Кир. — з дружиною, Левко, котрий хоче дружину забрати до Києва, а тут ще цілком несподівано і Петрусь виринув... повно.

Комітети, засідання, збірки майже щодня. Хату є кому стеретти..." (НБ України. — ІР, ф. 1, № 53653).

³² Розалія Яківна — дружина В. Винниченка.

³³ Юлія Миколаївна — дружина Є. Чикаленка.

³⁴ Про причину конфлікту між Є. Чикаленком та М. Міхновським ідеться в листі Є. Чикаленка, адресованому С. Єфремову від 15 квітня 1917 р. Він писав:

"В. П. Доброді!

У відповідь на листа Вашого від 12/IV поспішаю відповісти нижчечисане: Д. Міхновський, зайшовши до мене разом з д. В. Шеметом в кінці грудня чи в початку січня цього року (напевне не пам'ятаю), в розмові з мною про українську тактику висловився, що як тільки почалась війна, зараз треба було скликати український з'їзд і голосно висловитись, що ми не маємо ніяких сепаратистичних замірів, що ми вірні горожане російської держави і послати до царя депутацію з заявою, що ми, мовляв: "При тобі стоїмо і стояти хочемо", як це зробили в свій час наші закордонні земляки, і вимагати усунення всіх утисків на українство.

Не вважаючи що розмову за довірчу, я тоді ж розповів про неї комусь з своїх приятелів.

Коли д. Міхновський тепер зречеться цих своїх слів, то я охоче пристаю на суд чести і прохатиму за суддів д. д. Володимира Винниченка та Сергія Єфремова і, на їх заклик, приїду на суд. Готовий до послуг Євген Чикаленко". (НБ України. — ІР, ф. 44, № 260).

³⁵ Баліцький Павло Олександрович — один з активних діячів української студентської громади в Петрограді, фундатор "Української книгарні і базару", ініціатор заснування дитячого видавництва "Мальовані казочки", товариства "Друкарь". Навесні 1917 р. призначений комісаром Тимчасового уряду по Снятинському повіту.

³⁶ Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1952) — історик, публіцист, громадський і політичний діяч. Член УЦР від Союзу українських автономістів-федералістів, крайовий комісар Тимчасового уряду Галичини і Буковини, в серпні 1917 р. пропонувався на посаду голови Генерального Секретаріату. Чернігівський губернський комісар, в травні—листопаді 1918 р. — міністр закордонних справ Української держави.

³⁷ Голоскевич Григорій Костянтинівич (1884—1934) — мовознавець, член Української національної ради в Петрограді, її представник в УЦР.

³⁸ Лотоцький Олександр Гнатович (1870—1939) — громадський і політичний діяч, письменник, публіцист і науковець. В 1917 р. — голова Української національної ради в Петрограді, з травня — губернський комісар Тимчасового уряду Буковини і Покуття, з вересня до листопада — генеральний писар у Генеральному Секретаріаті УЦР.

Документи підбрала і підготувала до друку

Н. І. Миронець

(Далі буде)

